

3.

U ŽIVOTU I U SMRTI: TRADICIJA, KONVENCIJA I ARHETIPOVI LJUDSKE EGZISTENCIJE

Jadranka Grbić Jakopović

UDK: 398.3"186/195"

Sažetak: U radu se govori o vjerovanjima, običajima i ritualima kao društvenim i kulturnim činjenicama s aspekta suvremenih znanosti društveno-humanističke provenijencije u kojima već duže vrijeme vlada doba antropologija raznovrsnih orijentacija s tendencijom da se stvori sinergija istih s drugim znanstvenim područjima, djelatnostima i umijećima. Svaka se od njih upire proniknuti u način čovjekova shvaćanja i razumijevanja svijeta i života. Tako i ovaj rad, no prvenstveno s aspekta etnologije i kulturne antropologije, promišlja o jednom segmentu kozmičkoga beskraj: o vjerovanjima u čudesno, tajnovito i nadnaravno, zapisano u etnografskoj građi druge polovine 19. i prve polovine 20. stoljeća (s krajnjom vremenskom distancom do otprilike šezdesetih godina 20. stoljeća, rjeđe iza toga razdoblja). Vjerovanja o životu i svijetu i uz njih vezani običaji i rituali usko su isprepleteni sa svim područjima života: od običaja i moralnih normi zajednice, društvenih odnosa, stanovanja, gospodarstva, graditeljstva, prehrane, odijevanja do umjetničkoga izražavanja. Tijekom minulih vremena oni su uobličavali i uobličili društveno prihvatljivo tumačenje različitih fenomena, pretežno onih koji su bili ekskluzivni, nerazumljivi/neobjašnjivi, poželjni ili nepoželjni. Nadalje, postali su oblik društvene svijesti o čovjekovoj egzistenciji i odnosu spram prirode, a posebno spram onoga što je čovjek smatrao da je izvan dosega prirodnoga, tj. spram natprirodnoga. Slijedom toga, postali su društvene i kulturne činjenice.

Cljučne riječi: etnologija, vjerovanja, običajno-ritualne prakse

U suvremenim znanostima društveno-humanističke provenijencije već duže vrijeme vlada doba antropologijâ raznovrsnih orijentacija s tendencijom da se stvori sinergija istih s drugim znanstvenim područjima, djelatnostima i umijećima. Svaka se od njih upire proniknuti u način čovjekova shvaćanja i razumijevanja svijeta i života. Tako i ovaj prilog s aspekta etnologije i kulturne antropologije promišlja o jednom segmentu kozmičkoga beskraj: o vjerovanjima u čudesno, tajnovito i nadnaravno. Promišljanje se temelji na de/kodiranju etnografske građe druge polovine 19. i prve polovine 20. stoljeća (s krajnjom vremenskom distancom do otprilike šezdesetih godina 20. stoljeća, rjeđe iza toga razdoblja).

Hrvatska etnologija u svojoj je stoljetnoj praksi producirala bogatu literaturu. Dio te literature potječe iz njezina formativnog razdoblja i onoga koje je uslijedilo, slijedeći

kulturno-historijsku etnologiju te se sukladno tome odnosi na ruralnu tradicijsku kulturu jer je temeljena na teorijsko-metodološkim zamislama “očeva osnivača” hrvatske etnologije: Antuna Radića, Milovana Gavazzija i Branimira Bratanića (Radić 1897; Leček, Petrović Leš 2010). Literatura koja pak potječe iz recentnijega doba u svoje teorijsko-metodološko i terminološko okrilje ugradila je zamisli i zahtjeve uglavnom svih znanstvenih smjerova 20. stoljeća. U jednoj i u drugoj literaturi uočava se terminološka raznolikost u određivanju ovoga segmenta tradicijskoga nasljeđa i kulture u koje spadaju: *narodna, pučka, tradicijska vjerovanja* ili: *praznovjerja, prirodne ili naravne religije, rani oblici religioznosti, relikti rane religioznosti, arhaične vjerske tradicije, tradicionalna religija, religijski običaji i vjerovanja, “kult prostog naroda i skup ceremonija koje on vrši da mu se želja ispuni”* (Trojanović 1930). Sve su to (i još mnogi drugi) nazivi koji se odnose na iste fenomene: na vjerovanja i njihov praktični aspekt, odnosno običajno-ritualnu praksu, koja se – u još do danas nenadmašenom terminološkom stilu Antuna Radića – svodi pod zajednički nazivnik: *predodžbe o životu i svijetu*.

Te su se predodžbe u davno minulim vremenima uobličile u tradicijske obrasce ponašanja, manifestacije, ostvarujući se kao niz emotivnih, racionalnih i iracionalnih postupaka, zaživjevi napokon kao društvene, kulturne, ekonomske pa i biološke činjenice. Pratile su čovjeka u njegovu životu od ulaska u obitelj i zajednicu kroz odrastanje, zreo životni tijek, sve do smrti, tj. njegova konačnog odlaska iz obitelji i zajednice. Pa i iza toga: kad gubi osobni fizički dodir sa živim ljudima i postaje član zajednice duša i duhova. Zato se u njima isprepleću, odnosno izmjenjuju i oponiraju život i smrt, radost i žalost, nada i strah, blagoslov i prokletstvo.

Slijedom toga, pomoću vjerovanja su se u životnu svakidašnjicu ili iskoraku iz nje unosili stavovi i vrijednosni sustavi. Poput običaja ili nekoga drugog elementa kulture ona su stvarala i stvorila sustav vrednota zajednice, njezin simbolički i nesimbolički govor, verbalni i neverbalni komunikacijski kôd. Ritualni, svetkovine, simboli i sl. jedno su od sredstava kohezije pojedinaca u zajednici; jedinstvenošću oblika i sadržaja te solidarnošću članova zajednice, prakticiranjem i participiranjem u njima povezuju ljude integrirajući ih u kolektiv. Generacijskom transmisijom, promjenama ideologija i svjetonazora, interakcijom različitih društvenih slojeva, s vremenom se mijenjaju, upijaju u sebe sasvim nove oblike pogleda na život i svijet, a kako relikti onoga “drevnog” nadživljuju i materijalni razvoj i kulturne promjene, vjerovanja o svijetu i životu opčinjavaju naše kulturno biće i danas u 21. stoljeću, žive zadivljujućom perzistentnošću, čak štoviše, ne pokazuju znakove nestajanja.

No, što su zapravo te predodžbe, odnosno što su narodna (tradicijiska, pučka...) vjerovanja?

Je li to sustav, skup dobro utvrđenih arhaičnih vjerskih tradicija ili tek katkad lucidna, a katkad mistična ekspresija dinamike životne zbilje?

Svakako *nisu* iskustva koja su rezultat uočavanja i razumijevanja prirodnoga, naravnog slijeda događanja, pravilnosti u vremenu i prostoru, jer su dotična integrirana u sustav znanja. Svakako *jesu* iskustva o nerazumijevanju nekih pojava, bolna i zastrašujuća svijest o ograničenosti ljudskih sposobnosti. Vjerovanje nije dakle rođeno iz napora da se traži spoznaja, nego iz napora da se pronađe mogućnost da se ono spram čega je čovjek nemoćan i što mu je nedokučivo, pred čim strepi ili očekuje suradnju i pomoć, što je smatrao nadnaravnim, svlada i razumije na bilo koji, makar i iracionalan, način (Grbić 2007).

Potporu ovakvom tumačenju pronalazimo u djelima antropoloških mâga magije i religije Jamesa G. Frazera (Frazer 1922, 1977), Bronislawa Malinowskog (Malinowski 1971),

također među pripadnicima francuske sociološke škole na čelu s Emileom Durkheimom (Durkheim 1965), u djelima klasika kulturnohistorijske etnologije poput Kaja Birket-Smitha (Birket-Smith 1960) no i u recentnijim radovima poput onih Evans-Pritcharda (Pritchard 1965), Edwarda Norbecka (Norbeck 1974) ili Anthonyja F. C. Wallaca (Wallace 1966). S punim se povjerenjem možemo osloniti i na kulturno-antropološku kompilaciju Williama A. Havilanda (Haviland, 2004) gdje u poglavlju nazvanom *Religija i nadnaravno* nudi za istraživanje te analizu i interpretaciju prihvatljiva određenja ovih pojmova i fenomena, njihovih oblika, sadržaja i značenja apostrofirajući i komunikacijske pristupe istraživanju kulturnih fenomena još iz vremena Sapira, Halla, Dell Hymesja i drugih (Moore 2002). Naime, uz uvažavanje antropoloških klasika, novi pristupi upozoravaju da korelacija običajno-ritualne prakse i članova zajednice koja ih vrši i participira u njima (tj. društva), a kroz koju se odvija dinamičnost procesa društvenih promjena, čini od ovih fenomena specifične transmiere poruka unutar i izvan svoje skupine i pokazatelje stvarnog stanja stvari. Svaka društvena promjena, npr. razvoj koji utječe na promjenu uloga i statusa u društvenoj hijerarhiji i odnose moći, mijenja i običajno-ritualnu praksu (kroz proces prilagodbe na promjene) čime se mijenja značenje te iste prakse.

Iako se u ovom radu neće detaljno analizirati noviji pristupi ovoj temi jer bi takva rasprava nadišla njegovu planiranu namjenu, valja napomenuti da je temeljna razlika između starijih i novijih pristupa u tome što stariji pristupi područje istraživanja vjerovanja bez ikakvih dilema svrstavaju u područje magije i luče ih od religije, dok noviji ne odvajaju magiju od religije te zastupaju gledište po kojem su magijski postupci često dio religijskih rituala. Obje, tj. i magija i religija, izravno se bave nadnaravnim.

Naime, devetnaestostoljetni antropološki klasici i njihovi sljedbenici prvih desetljeća 20. stoljeća govorili su o *magiji i religiji* kao njima nasljedovanoj, ali i oponirajućoj *znanosti*; njihovi nasljednici, kreatori novih teorija i slijedom toga suočeni s metodološkim preprekama "staroga načina", skovali su novu podjelu s krovnom nazivom *religija i nadnaravno*. Najgrublje rečeno, ona ima dvije sastavnice. Na jednoj su religijski običaji. Tome je u načelu kompatibilno ono što smo nazivali i još nazivamo "narodna vjerovanja", tj. vjerovanja u nadnaravna bića i moći/sile (vještice, mōre, vile, vukodlake, divove, shizofrene duše umrlih, uroke, dehistorizirane ličnosti značajnih za lokalnu zajednicu, apersonalne sile i sl.) te manističke, animističke, animatističke i sl. kultove, uključujući postojanje osoba posebno obdarenih za manipulaciju istima (redovne ili povremene "odabrane osobe", npr. vjerski službenici raznih provenijencija, npr. magi, šamani, vračevi i sl.). Na drugoj su strani religija, magija i vraćanje/čaranje/bajanje što je pak sukus svih elemenata predodžbi o životu i svijetu poduprta aktivnim djelovanjem: činima, tj. primjenom dotičnih uvjerenja u praksi, što znači pokušaj usmjeravanja nadnaravnih bića i sila na djelovanje prema dobru ili zlu, uz pomoć posebno sastavljenih formula. To podrazumijeva vraćanje, čaranje, bacanje ili skidanje uroka i sl. Ukratko: teorija i praksa na djelu.

Prema tome, razlika starih i novih pristupa zapravo nije ni velika ni spektakularna. Ona je logična posljedica razvoja dvadesetostoljetne znanstvene misli. Disperzija pojedinih segmenata/područja toga velikog kompleksa religije i nadnaravnoga, promjena, tj. osuvremenjivanje teorije, metoda i terminologije daje doduše dojam značajne razlike, no pomniji uvid u problematiku ukazuje na to da su dobrim dijelom čak kompatibilne. Naime, oba su pristupa istraživala i tumačila ove pojave i fenomene kao uvjerenja i oblike ponašanja uz pomoć kojih ljudi pokušavaju izaći na kraj s problemima koje smatraju važnima, a ne mogu ih riješiti s postojećom tehnologijom ili organizacijskim tehnikama. U nastojanju da

nadiđu vlastita ograničenja, okreću se manipulaciji nadnaravnim bićima i silama. U praksi, to se ostvaruje verbalnim i neverbalnim sredstvima kroz molitve, pjesme, plesove, žrtve, izricanjem želja, prijetnji, raznim tabuima, procesijama, hodočašćenjima, činjenjem čina.

Nadalje, sukladno spomenutoj Havilandovoj kompilaciji, razvidno je da etnologija i kulturna antropologija oduvijek smatraju neospornim da je fenomen religije i nadnaravnoga, dakle vjerovanja u nadnaravno i običajno-ritualne prakse, integralni dio kulture. Čak štoviše, novi pristupi istraživanju na manje ili više vidljiv način skladno su u takva svoja promišljanja ukomponirali jasno i razumljivo određenje kulture antropoloških klasika 19. stoljeća. Potom, mudro se nadogradivši na funkcionaliste, dijelom strukturaliste i druge, recentnije antropološke teorije tumačeći svrhu religije i nadnaravnoga, tvrde: religijski običaji i vjerovanja u nadnaravno imaju važan psihološki aspekt jer smanjuju uznemirenost pretvarajući nerazumljivo u razumljivo te daju olakšanje uvjerenjem da nadnaravno predstavlja pomoć u kriznim situacijama; imaju važnu društvenu ulogu jer oblikuju pojmove dobra i zla, određuju okvire prihvatljivoga ponašanja i sankcioniraju u kolektivu eventualno neprihvatljivo individualno ponašanje, definiraju zajedničke ciljeve i sustave vrijednosti, potiču učenje i transmisiju (usmene) tradicije, čime održavaju društvenu solidarnost i stvaraju osjećaj i svijest o zajedništvu i kontinuitetu. Ako se sve to uzme u obzir, samo je mali korak do sljedećega zaključka: religijski običaji i vjerovanja u nadnaravno vežu ljude u zajednicu te (p)održavaju identifikaciju s njom.

Upravo je tako i starija hrvatska etnologija smatrala neospornim da je fenomen vjerovanja integralni dio kulture i kulturnoga identiteta. Danas također:

“Vjerovanja i običaji urasli su u kulturni kontekst, oni su bitne sastavnice identiteta. Valjana interpretacija vjerovanja i običaja moguća je samo unutar konteksta zajednice kojoj pripadaju. Svaka znanstvena nadgradnja, bio to pregled ili komparativna studija, mora barem posredno uzeti u obzir kulturni kontekst.” (Lozica 2005).

Svejedno, ostala su do današnjega dana otvorena brojna pitanja. Među ostalima, u što ljudi doista vjeruju? Osim toga, je li relevantnije ono u što ljudi vjeruju ili bi za istraživača sam iskaz (očitanje) vjerovanja trebao biti relevantniji u nastojanju da se dobije odgovor?

Etnološke i njoj srodne teorijske koncepcije o vjerovanjima rado se priklanjaju onima vezanima uz ritual, usko vezan uz magiju, mitologiju i religiju. Odrediti i objasniti tu vezu nije lako, osobito kad se povezuje s obrascima tradicijskoga načina života. U prvom redu s tradicijskim pristupom vremenu (životu) koje se (tj. vrijeme) ne opaža i ne doživljava linearno nego ciklički, te tradicijskim pristupom prostoru (prirodi, *cijelom svijetu*). Riječ je o osebujnoj vrsti mitskoga svjetonazora koji vrijeme i prostor shvaća na poseban način. Mitski svjetonazor izjednačuje čovjeka i svemir; po njemu je priroda antropomorfizirana (Belaj 1998). Prema tome svjetonazoru, svaki čovjek je inkorporiran u sustav vjerovanja svoje zajednice prije nego što je rođen, a što se nastavlja poslije njegove smrti. Budući da prema tome vrijeme nije drugo nego kompozicija događaja, ritmički slijed i protok onoga što se događa ili što se želi da se dogodi u čovjeku i oko njega (tj. i u vremenu i u prostoru), živjeti znači participirati u permanentnom procesu putovanja svijetom.

Cijeli svijet i sve aktivnosti oko toga svijeta viđene su i proživljavane preko vjerovanja. *Cijeli svijet* su i vrijeme i prostor: priroda i prirodne pojave, životinje i vegetacija, “nežive” prirodne, čovjek koji će se tek roditi, koji je rođen, duhovi davno umrlih predaka, duhovi umrlih koji su po nekom usudu postali nadnaravna bića, a na kraju i božanska bića.

Dakle, i Bog kao stvoritelj i stvaratelj, održavatelj, krajnji tumač geneze i egzistencije čovjeka i *cijeloga svijeta*.

Budući da će se terminološko-teorijska određivanja o tome je li riječ o *ranim oblicima religioznosti, pretečama religije, ranim stupnjevima religije, prirodnoj religiji, pučkoj religiji, vjerskim tradicijama*, "...odlmcima iščezlih religija, neorganiziranim prežicima..." (Vinšćak 2002), o "...neznabožačkoj religiji barbarskih pogana punoj besmislica i praznovjerja" (Belaj 1998) ili o "tragovima povijesti", "starijim slojevima kulture" (Lozica 2002) ili doktrini, filozofiji, intelektualnom skupu mišljenja, posebnom načinu ponašanja, pragmatičnom stavu utemeljenom na razumu, osjećaju i volji, načinu djelovanja, sustavu vjerovanja, sociološkoj pojavi i osobnom iskustvu (Lozica 2002), ovom prigodom ostati na *status quo ante*, ali otvorena za svaku dalju diskusiju, preostaje prihvatiti da su vjerovanja specifičan ontološki fenomen jer pripadaju području egzistencije i bića/bitka. Stoga mi je kao etnologu drag zadatak bavljenje vjerovanjima i ritualima jer je "bavljenje obredima postalo izuzetno važno za razumijevanje ljudskoga bića. Obredni nam se čin razotkriva kao središte života prvih zajednica koje su kročile na stazu ljudske povijesti na samome početku ljudskoga roda" (Belaj 1998). A kako je već rečeno, generacijskom transmisijom, mnoga od njih još žive i ne pokazuju znakove posustajanja. Naprotiv, nastavljaju egzistenciju u transformama.

Vjerovanja kao ideje, predodžbe, shvaćanja i nade čvrsto su i duboko usađena u same temelje kulture svih kulturnih ekspresija. Toliko duboko da generiraju i kreiraju svakodnevnu praksu, običaje, očekivanja, pravila, a njihov utjecaj traje još dugo nakon što se (iz)gube neki njihovi inicijalni socijalni *inputi*. Ključni je razlog tome što su doista poprimili svjetonazorski značaj jer ultimativno stavljaju "stvari na svoje mjesto", izražavajući istinu o tome "što stvari jesu i što stvari znače" pa slijedom toga oblikuju tako različite kulturne elemente kao što su priče, pjesme, slogani, poezija itd., utječu na srodstvo, ekonomiju, religiju, moral, mišljenje, ponašanje, prilagodbu, socijalizaciju. Budući da koreliraju područja prirodnoga, natprirodnoga i svetoga balansiraju odnos ljudi i kozmosa (Encyclopedia... 1996).

Globalno je čovjekovo pitanje nad pitanjima: kako uspostaviti harmoniju s *cijelim svijetom*, osigurati egzistenciju, životnu radost, uvjete za ovozemaljsko i preduvjete za onozemaljsko integriranje u taj isti svijet jer: "Vas narod, osim kakve budale i viruje i misli, da ima i drugi svit" (Kutleša 1993), a da ga ti svjetovi ne nadiđu i da se život ne pretvori u kozmičku dramu? Odgovor se nalazi, prema narodnim vjerovanjima, u nastojanju za stvaranjem suživota čovjeka – ili kako to gordo i dostojanstveno naziva recentna literatura – *antropološkoga subjekta* i toga istog *cijelog svijeta* – kako ga pak isto tako gordo i dostojanstveno imenuje ista literatura – *objektivnoga totaliteta*. To se može postići, kako se vidi iz gornjih primjera, među ostalim, religijsko-ritualnom praksom, dakle činima.

Uvažavajući etnološku literaturu kulturnohistorijske provenijencije koja uvjerljivo upućuje na stapanje i pretapanje kulturnih slojeva, izvodeći zaključke o transformaciji matrijarhata u patrijarhat, o prežicima agrarnih tradicija u kasnijim stočarskim kulturama, o interakciji indoeuropskoga, praslavenskog, paleobalkanskog, paleomediteranskog, dakle o *transkulturaciji*, izgledno je da se slijedom recentnijih orijentacija o procesnosti kulture i kulturnih transformacija odgovor nalazi u jed(i)nom kôdu koji zahtijeva – de/kodiranje, što se postiže razumijevanjem ritualnoga ponašanja.

U ritualnom ponašanju izmjenjuju se govor ili upravo suprotno: šutnja, pjesma, ples, svirka, (ritualna) konzumacija vode i hrane kao različiti lustrativni i/ili apotropejski čini, u obične, sretne i/ili svetačne dane, u sretno doba dana (npr. ranom zorom prije svanuća), u podesno doba mjesečeve mijene (npr. mlade nedjelje), iskazivanje vjere molitvom, križanjem, zaklinjanjem, zavjetovanjem, blagoslivljanjem..., na posvećenim/kulturnim ili "običnim" lokacijama (na raskrižjima putova, pod svetim stablima, gajevima, na mostovima, obalama voda, mlinovima, grobljima...). Prakticiranjem čina apotropejske magije, lustrativnim činima, divinacijom, profilaksom, iscjeljenjem i liječenjem, određuje se važna i precasna uloga i značaj elementarnih materija (poput vode, vatre, zemlje, zraka, kamenja, stabala, lune, sunca, zvijezda...) u ključnim trenucima čovjekova života te u godišnjem svagdanu i blagdanu. Ti postupci i čini imaju patronat nad socijalnim prostorom, pojedincem, obitelji i širom zajednicom.

Pod pretpostavkom da je ritualno ponašanje vrsta *kodificiranoga* ponašanja čiji je cilj ostvarenje komunikacije s nadnaravnim silama i prenošenje određenih poruka njima (Radenković, 1996), bez obzira radi li se o javnim masovnim ili privatnim individualnim manifestacijama, vjerovanja u nadnaravno i obredno-običajna praksa jesu *komunikacijski kôd* za postizanje rezultata: podudarnosti, ravnoteže i suživota čovjeka i svijeta što ga okružuje. Ova je vrsta kodificiranoga ponašanja verbalni, neverbalni, emotivni i svaki drugi iskaz, gotovo "idiom" kojim se izriču sustavi sociokulturnih vrijednosti, kulturne metafore, obrasci efikasnoga kulturno-simboličnog ponašanja u rješavanju ograničenja ili značajnih problema. Drugim riječima, vjerovanja u nadnaravno i običajno-obredna praksa pokazuju se kao efikasno sredstvo za prilagodbu stvarnim uvjetima života u kojima postoje problemi svake vrste, bolesti i stres. Jednom su (npr. u masovnim manifestacijama) u funkciji održavatelja postojeće društvene strukture i socijalnoga kontinuiteta (pojedinaac, obitelj, kolektiv), drugi put terapeutsko sredstvo, a u svim su slučajevima regulatori postojećih ili narušenih odnosa, čak i moći među ljudima ili između ljudi i "ostatka svijeta". Stoga se o vjerovanjima u nadnaravno s pravom može govoriti kao fenomenima koji imaju veliku ulogu ne samo u religijskom životu zajednice nego upravo i u društvenom jer predstavljaju set re/definicija situacije koja će svima odgovarati. U tom smislu doista je istina da ukoliko nema funkcionalnoga reciprociteta u međuljudskim odnosima i odnosima čovjeka i svijeta/prirode, traže se kompenzacijski mehanizmi koji osiguravaju kontrolu nad strepnjom, strahom i tenzijama svake vrste.

Poetično zvuči tvrdnja da su praktični aspekti vjerovanja *prima facie* izrazi emocija (Malinowski 1971), a prozaično da su fiktivna kompenzacija za nerazvijenu tehnologiju (Kulišić 1970). Bilo kako bilo, točno je i jedno i drugo.

Vjerovanje u apotropejsku, lustrativnu, profilaktičku, kurativnu i divinacijsku snagu ne/materija dosljedno se provodi(lo) u praksi. Premda su polazna osnova vjerovanja i rezultat ritualnih čina nerijetko bili iracionalni, njihova je primjena postala logičan proces koji se s vremenom integrirao u sustav, svjetonazor.

Zahvaljujući društvenim, kulturnim, psihološkim i drugim mehanizmima, vjerovanja u nadnaravno i njihov rezultat te ritualna praksa jesu društvene i kulturne činjenice te dio filozofske koncepcije svijeta. Skladna interakcija ontoloških kategorija, tj. čovjeka i ekološkoga prostora u kojem živi, u zajedništvu s vrhovnim kreatorom (Bogom?) i uvjerenjem u sveprisutnost nevidljive nadnaravne snage, stvorile su od prošlosti, sadašnjosti i budućnosti dehistozirane vremenske kategorije koje su poslužile i služe kao neuništiv egzistencijalni resurs.

Literatura

- BELAJ, Vitomir. 1998. *Hod kroz godinu*. Mitska pozadina hrvatskih narodnih običaja i vjerovanja. Zagreb: Golden marketing.
- BIRKET-SMITH, Kaj. 1960. *Putovi kulture*. Zagreb: Matica hrvatska.
- DURKHEIM, Emile. 1965. *The Elementary Forms of the Religious Life*. New York: Free Press.
- SIR EVANS-PRITCHARD, Edward Evan. 1965. *Theories of Primitive Religion*. Oxford: Oxford University Press.
- Encyclopedia of Cultural Anthropology*. 1996. Eds. D. Levinson; M. Embers. New York: Henry Holt & Company.
- SIR FRAZER, James George. 1922. *The Golden Bough*. London: Macmillan and co., limited.
- GRBIĆ, Jadranka. 2007. "Dekodiranje ovozemaljskih čina: vjerovanja o životinjama u hrvatskoj etnografiji". U *Kulturni bestijarij*, ur. A. Zaradija Kiš S. Marjanić, Zagreb: Institut za etnologiju i folkloristiku, Hrvatska sveučilišna naklada, 217-237.
- HAVILAND, A. William. 2004. *Kulturna antropologija*. Jastrebarsko: Naklada Slap.
- KULIŠIĆ, Špiro. 1970. *Iz stare srpske religije*. Beograd: Srpska književna zadruga.
- KUTLEŠA, fra Silvestar. 1993. *Život i običaji u Imockoj krajini*. ur. V. Čulinović-Konstantinović. Imotski: Matica hrvatska, Ogranak Imotski.
- LEČEK, Suzana i Tihana Petrović Leš. 2010. *Znanost i svjetonazor. Etnologija i prosvjetna politika Banovine Hrvatske 1939.-1941*. Zagreb: Srednja Europa, Hrvatski institut za povijest – Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje u Slavonskom Brodu.
- LOZICA, Ivan. 2002. *Poganska baština*. Zagreb: Golden marketing.
- LOZICA, Ivan. 2005. "Tko je Edmund Schneeweis i zašto nije preveden", U *Vjerovanja i običaji Srba i Hrvata*, Edmund Schneeweis. Zagreb: Golden marketing, 7-22.
- MALINOVSKI, Bronislav (Malinowski, Bronislaw). 1971. *Magija, nauka i religija i druge studije*. Beograd: Prosveta.
- MOORE, Jerry. D. 2002. *Uvod u antropologiju*. Teorije i teoretičari kulture. Zagreb. Naklada Jesenski i Turk.
- NORBECK, Edward. 1974. *Religion in human life: Anthropological views*. New York: Holt, Rinehart and Winston.
- RADENKOVIĆ, Ljubinko. 1996. *Narodna bajanja kod Južnih Slovena*. Beograd: Prosveta, Balkanološki institut SANU.
- RADIĆ, Antun. 1897. "Osnova za sabiranje i proučavanje građe o narodnom životu". *Zbornik za narodni život i običaje južnih Slavena, knjiga 2*.
- TROJANOVIĆ, Simo. 1930. *Vatra u običajima i životu srpskog naroda*. Knjiga I. 4. izdanje Zadužbine Veljka Savića. Beograd: Srpski etnografski zbornik, Srpska kraljevska akademija, knjiga XLV, drugo odeljenje, Život i običaji narodni, knjiga 19.
- VINŠČAK, Tomo. 2002. *Vjerovanja o drveću u Hrvata*. Jastrebarsko: Naklada Slap.
- WALLACE, Anthony F. C. 1966. *Religion: An anthropological view*. New York: Random House.